

עלייה לרגל ממרחבי ארץ ישראל

- א. עלייה לרגל מלבוא חמת עד נחל מצרים
- ב. תושבי חו"ל אינם עולים לרגל
- ג. עלייה לרגל – מצווה שנצטוו ישראל
- ד. "שיעלו לרגל ליראות פנים ויתדבקו אל הכלל"
- ה. סיכום

לארץ ישראל כמה גבולות לענייני הלכה שונים, וגבולות אלה משליכים על שאלות כגון: היכן חלות מצוות שמיטה ומצוות התלויות בארץ? מהיכן מביאים ביכורים? היכן עושים יום טוב אחד והיכן עושים שני ימים טובים של גלויות? ועוד. להלן נעסוק בשאלה מה הם גבולות הארץ לעניין מצוות עלייה לרגל ומהי משמעותם.¹

א. עלייה לרגל מלבוא חמת עד נחל מצרים

המקום הראשון שבו מופיע הציווי לעלות לרגל הוא הפסוק "שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדון ה' " (שמות כג, יז); אך בפסוק זה לא נזכר דבר באשר למרחב הגיאוגרפי שממנו חובה לעלות לרגל. פרקים אחדים לאחר מכן מוזכר שוב הציווי והפעם מוזכר גם המרחב הגיאוגרפי הרלבנטי: "שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון ה' אלהי ישראל. כי אוריש גוים מפניך והרחבתי את גבולך ולא יחמוד איש את ארצך, בעלותך לראות את פני ה' אלהיך שלש פעמים בשנה" (שמות לד, כג-כד); כלומר יש לעלות ממרחבי ארץ ישראל, והתורה מבטיחה כי גם בזמן שהכול עולים לירושלים, אין לחשוש מאויבים שינצלו עובדה זו ויכבשו את הארץ (ואף לא מגנבים וכד').

כך נאמר במכילתא דרשב"י (שמות לד, כד):

כי אוריש גוים מפניך... ולא יחמוד איש את ארצך – דברה תורה כנגד היצר. שלא יאמרו ישראל היאך אנו מניחין ארצינו² ובתינו ושדותינו וכרמינו ועולין לרגל שמא יבואו אחרים וישבו במקומותינו? לפיכך ערב להן הקדוש ברוך הוא "ולא יחמד איש את ארצך בעלתך לראות". ולא עוד אלא שאין רשות לאחד מן המזיקין להזיק אתכם. ומעשה באחד שהניח את כריו, ובא ומצא אריות סובבין

1. במעט ממה שנכתב במאמר זה עסקתי במקומות אחרים. ראו בספרי מועדי יהודה וישראל, עמ' 553-550; ובספרי צדקות יהודה וישראל, עמ' 57-90 (ובייחוד בעמ' 62-65).
2. נראה שהמילה "ארצנו" מתארת את ארץ ישראל ולא נחלה פרטית.

אותו. ומעשה באחד שהניח בית תורנגלין ובא ומצא חתולות מקורעות בפניהם לקיים "ולא יחמד איש את ארצך".

שני הסיפורים האחרונים מופיעים גם בתלמוד הירושלמי (פאה ג, ז) ושם נוספו עליהם עוד שני סיפורים:³

חד בר נש שביק ביתיה פתיח ואתא ואשכח חכינה כריכה על קרקסוי.

רבי פנחס משתעי הדין עובדא: תרין אחין הוון באשקלון הוו להון מגורין נוכראין. אמרין כדין אילין יהודאין סלקין לירושלים אנן נסבין כל מה דאית להון מן דסלקין. זימן להם הקדוש ברוך הוא מלאכים נכנסים ויוצאים בדמותן. מן דנחתון שלחנן לון מקמן אמרו לון: אן הויתם? אמרו לון: בירושלים. אמרו לון: ומאן שבקותון בגו ביתא? אמרו: ולא בר נש. אמרו בריך אלהון דיהודאי דלא שבקון ולא שביק להון.

בפסיקתא רבתי (פיסקא כה) נאמר כי נבות היזרעאלי לא האמין בהבטחה זו ועל כן נענש בגזילת כרמו:

נבות היה קולו נאה והיה עולה לירושלים, והיו כל ישראל מתכנסים לשמוע קולו. פעם אחת לא עלה, והעידו עליו אותם העדים בני בליעל ונאבד מן העולם (מלכים א כא, י-יד). מי גרם לו? על שלא עלה לירושלים בראיה לכבוד את ה' ממה שחננו. למה? שכבר אמרה תורה "לא יחמוד איש את ארצך". אימתי? "בעלותך ליראות את פני ה' אלהיך", ואילו עלה – לא היה אוכד נפשו בשביל חמדת כרמו.⁴

3. כל הסיפורים מופיעים גם בשיר השירים רבה, פרשה ז, אות ב.
4. במקורות חז"ל מצויים אזכורים נוספים של אישים שהיו עולים לרגל ממקומות שונים בארץ. להלן דוגמאות אחדות: 1. "אמר ר' יונה: יונה בן אמיתי מעולי רגלים היה" (ירושלמי, סוכה ה, א). יונה הוא "מגת החפר" (מלכים ב יד, כה) ויש לציין כי באותו פסוק נזכר שירבעם בן יואש "השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' אלהי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אמתי הנביא אשר מגת החפר"; וגבולות אלה דומים לגבולות מרחב העלייה לרגל (ראו לקמן); 2. גם על אשתו נאמר: "אשת יונה [בן אמיתי] היתה עולה לרגל ולא מיחו בידם חכמים. ר' חזקיה בשם ר' אבהו: אשתו של יונה הושבה" (ירושלמי, ברכות ב, ג); 3. ירבעם בן נבט הושיב שומרים באזור בית-אל כדי למנוע מהשבטים שנחלתם הייתה צפונית לירושלים מלעלות לרגל, ואילו הושע בן אלה ביטל את השומרים הללו (גיטין פח ע"ב; תענית ל ע"ב); 4. חזקיה מלך יהודה העביר קול בישראל, מדין ועד באר שבע, כדי שיעלו לרגל לעשות פסח (דברי הימים ב ל, ה); 5. עם חורבן הבית הראשון נאמר: "ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'" (ירמיהו מא, ה), ועל כך כתב רד"ק (שם): "כי כשנסעו ממקומם לא ידעו בחרבן הבית וכששמעו בדרך גלחו זקנם וקרעו בגדיהם והתגודדו". ראו גם: שמואל ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965, עמ' 42-54; הרב ישראל אריאל, מחזור המקדש: סוכות, עמ' 7-20.

דרשה נוספת על פסוק זה מלמדת שלא רק הארץ עצמה תישמר אלא גם הרכוש הנלווה; וכך למדנו בגמרא (פסחים ח ע"ב):

איסי בן יהודה אומר: כלפי שאמרה תורה "ולא יחמד איש את ארצך", מלמד שתהא פרתך רועה באפר ואין חיה מזיקתה, תרנגולתך מנקרת באשפה ואין חולדה מזיקתה.⁵

מהו המרחב הגיאוגרפי שממנו יש לעלות לרגל ומהם גבולות ארץ ישראל לעניין זה? בתלמוד הירושלמי (הוריות א, ב; פסחים ז, ו) למדו חכמים מהמסופר על חנוכת הבית בימי שלמה המלך (בחג הסוכות), לגבי גבולות הארץ לעניין העלייה לרגל:

אמר רבי יהושע בן לוי: לראייה, הילכו מ"לבוא חמת עד נחל מצרים".⁶

רבי תנחומא בשם רבי חונה: טעמא דרבי יהושע בן לוי "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלוקיני שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום" (מלכים א ח, סה; [דה"י ב ז, ח]).⁷

-
- היו כמובן גם עולי רגלים שבאו מבבל וממצרים וממקומות נוספים, אך לא הוכח שהם עשו זאת משום שהיו חייבים בכך אלא בשל רצון לבקר במקדש בירושלים (כפי שכיום באים תיירים מכל העולם לבקר בארץ ישראל ובירושלים). ואכן ש' ספראי טען כי בספרי המקרא של תחילת הבית השני לא מתוארת עלייה לרגל של תושבי חו"ל; גם מהמקורות הנוספים שציין ספראי (מספרות תנאים וכן מספרים כמו קדמוניות היהודים) המעידים על עלייה לרגל של תושבי חו"ל, אין הוכחה שמדובר על עלייה כחובה וכמצווה, ונראה שמדובר על כאלו שעלו לגור בארץ או שבאו לבקר בה. ראו: שמואל ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, עמ' 54-70; הנ"ל, "העלייה לרגל מן התפוצות בימי הבית השני", בימי הבית ובימי המשנה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 61-66.
5. התוספות (פסחים ח ע"ב, ד"ה מלמד) כתבו: "את ארצך" – הטפל לארצך; אולם ראו במהרש"א שם שדרש אחרת את הפסוק. על כך שהכול עוזבים את בתיהם ועולים לרגל לירושלים, ראו שו"ת התשב"ץ, חלק א, סימן ג. על מבחן האמונה והביטחון של מי שעוזב את ביתו ועולה לרגל, ראו: הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, משך חכמה, שמות כג, יז; הרב אלימלך בר שאול, מצוה ולב, עמ' 19. דברים דומים ראו בספר דף על דף, פסחים ח ע"ב.
6. "לבא חמת" הוא שם מקום בצפון בקעת הלבנון, דרומית לנהר פרת. הוא נזכר לראשונה כנקודת הציון הצפונית של מרגלי משה (במדבר יג, כא) וכגבול הצפוני של ארץ כנען (במדבר לד, ח). בעת כיבוש הארץ נזכר המקום בתוך "הארץ הנשארת" לכבוש (יהושע יג, ג-ה; שופטים ג, ג). המקום נזכר גם כנקודת הגבול הצפונית של גבולות ההבטחה (יחזקאל מז, כ; מח, א; עמוס ו, יד); וכן במסגרת תיאור העלאת ארון הברית מקרית יערים בימי דוד: "ויקהל דויד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת להביא את ארון האלהים מקרית יערים" (דברי הימים א יג, ה). על ירבעם בן נבט נאמר: "הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה" (מלכים ב יד, כה), וכן: "ויתר דברי ירבעם וכל אשר עשה וגבורתו אשר נלחם ואשר השיב את דמשק ואת חמת ליהודה בישראל" (שם, כח). ראו גם יהודה אליצור, אטלס דעת מקרא, עמ' 22, 229-228.
7. התוספות (הוריות ג ע"א, ד"ה קהל) כתבו: "אף על גב דדברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן? הא הוי גילוי מילתא בעלמא".

ר' יהושע בן לוי למד אפוא מהפסוק בספר מלכים – המתאר את קיום מצוות העלייה לרגל בפעם הראשונה לאחר בניית המקדש – מהם גבולותיה של ארץ ישראל לעניין חובת העלייה לרגל וראיית פני ה' במקדש.⁸

גם בבראשית רבה (וילנא, פרשה ע, ח) נזכרו מרחבי גבולות אלו:

“וירא והנה באר בשדה והנה שם שלשה עדרי צאן רבצים עליה כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים והאבן גדלה על פי הבאר. ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר והשקו את הצאן והשיבו את האבן על פי הבאר למקומה” (בראשית כט, ב–ג).

“והנה באר בשדה” – זו ציון; “והנה שלשה עדרי צאן” – אלו שלשה רגלים; “כי מן הבאר ההיא ישקו” – שמשם היו שואבים רוח הקודש; “והאבן גדולה” – זו שמחת בית השואבה. אמר ר' הושעיא: למה היו קוראים אותו בית השואבה? שמשם היו שואבים רוח הקודש.

“ונאספו שמה כל העדרים” – באים מלבוא חמת ועד נחל מצרים; “וגללו את האבן” – שמשם היו שואבים רוח הקודש; “והשיבו את האבן” – מונה לרגל הבא.

מן המקורות שהובאו עתה יש ללמוד כי הגבולות הרלבנטיים לעניין עלייה לרגל הם מלבוא חמת עד נחל מצרים.⁹ מקורות נוספים שהובאו בפרק זה מורים כי היו כאלו שעלו לרגל מעמק יזרעאל ומאשקלון.¹⁰

-
8. בירושלמי (שם) נלמד מפסוק זה על מקום מגוריהם של החייבים בהבאת קורבן על הוראה בשגגה: “להורייה – הילכו אחר ישיבת ארץ ישראל”, וכיוצא בזה דרש רב אסי בבבלי (הוריות ג ע”א). אכן, הנצי”ב (מרומי שדה, שם) הדגיש שפשוטו של מקרא עוסק בגבולות הארץ לענין עלייה לרגל, וכלשונו: “עיקר הפסוק בא ללמד לענין ראיית פנים ברגל, שאין יושבי חו”ל חייבין במצות ראייה. וכמבואר בירושלמי... הרי דעיקר קרא בראיית פנים בעזרה בחג מיירי”. דברים דומים כתבו גם הראש-יוסף והקרן-אורה על אתר.
9. מהר”ץ חיות (גיטין ב ע”א) הקשה מדוע אותם אחים, שנזכר בירושלמי שעלו לרגל מאשקלון (ראו לעיל), עשו זאת ומדוע עשה להם הקב”ה נס, הלוא במשנה (גיטין א, א) מבואר שאשקלון היא כחור”ל?! אכן, לדברינו אין כאן כל קושי שכן גבול העלייה לארץ מדרום הוא נחל מצרים ורק לעניינים אחרים (כמו גט או מצוות התלויות בארץ) הגבול היה לפי פריסת ההתיישבות של בית שני כמבואר במשנה שם.
10. התוספות במסכת חגיגה (כה ע”א, ד”ה שרצועה) תמהו היאך עולים לרגל מהגליל הלוא כיוון שרצועת כותים מפסקת, העולה נטמא וצריך הזאה שלישי ושביעי? משאלתם עולה כי ברור היה להם שעלו לרגל מהגליל. עוד על עלייה לרגל מהגליל, ראו ירושלמי, מעשר שני ה, ב.

ב. תושבי חו"ל אינם עולים לרגל

מכלל הדברים האמורים בפרק הקודם עולה כי מי שגר מחוץ לתחום הגיאוגרפי שבין לבוא חמת לבין נחל מצרים – פטור מלעלות לרגל. ואכן, הרש"ש (בפירושו למדרש רבה, שם) כתב בשם בנו ר' מתתיהו: "ומכאן סמך קצת שמחו"ל לא היו עולים לרגל. עין תוס' ריש פסחים ג ע"ב ובמשנה למלך ריש הל' קרבן פסח".

כוונתו של הרש"ש היא למסופר בגמרא שם, על גוי שהיה עולה לירושלים והיה מתגאה בכך שהוא אוכל קורבן פסח בניגוד לאמור בתורה "כל בן נכר לא יאכל בו" (שמות יב, מג):

אמר ליה רבי יהודה בן בתירא: מי קא ספו לך מאליה [=חלקו האחורי של הכבש הקרב על גבי המזבח ואינו נאכל]? אמר ליה: לא. כי סלקת להתם אימא להו: ספו לי מאליה. כי סליק אמר להו: מאליה ספו לי. אמרו ליה: אליה לגבוה סלקא. אמרו ליה: מאן אמר לך הכי? אמר להו: רבי יהודה בן בתירא. אמרו: מאי האי דקמן? בדקו בתריה ואשכחוהו דארמאה הוא, וקטלוהו.

שלחו ליה לרבי יהודה בן בתירא: שלם לך רבי יהודה בן בתירא! דאת בניציבין ומצודתך פרוסה בירושלים.

התוספות (שם, ד"ה מאליה) הקשו מדוע לא עלה ר' יהודה בן בתירא לרגל ונזקק למין 'תרגיל' כזה, ועל כך השיבו בשלושה תירוצים שונים:

ורבי יהודה בן בתירא שלא עלה לרגל? [א] י"ל שלא היה לו קרקע. [ב] או זקן היה שאינו יכול להלך ברגליו דפטור מפסח כמו מראה. [ג] אי נמי נציבין חוץ לארץ היא כדמוכח בסיפרי בפ' ראה. ועוד בתרגום ירושלמי (בראשית י, י) "וארך ואכד וכלנה בארץ שנער" מתרגם "והדס ונציבין וקטיספי"¹¹.

אומנם השיח בין ר' יהודה בן בתירא לבין הגוי נסוב על קורבן פסח, אולם התוספות שאלו מדוע ר' יהודה בן בתירא לא עלה לרגל ולא מדוע נמנע מהקרבת קורבן פסח – ככל הנראה משום שהבינו נציבין נחשבת דרך רחוקה שמי שנמצא בה אינו מחויב בעשיית פסח (במדבר ט, י).¹² על קושייתם השיבו התוספות בשלושה אופנים: אנו נתמקד בתשובתם

11. כדברי התוספות כתבו גם מהר"ם חלוואה והר"ן בחידושי (שם), אם כי הוא לא הזכיר את התשובה הראשונה).

12. ראו מרומי שדה וצל"ח שם. אומנם בתוספות הרשב"א (שם, ד"ה מאליה) השאלה מוצגת כך: "ור' יהודה בן בתירא שלא היה עולה לרגל לעשות פסח". יש לציין כי הנחתם של התוספות, שר' יהודה בן בתירא לא עלה לרגל, לא התקבלה על דעתו של רבנו פרץ שאת שאלת התוספותיו ניסח בדרך הבאה: "וא"ת אמאי לא אמר להם כשהיה עולה לרגל?" (תוספות רבנו פרץ, פסחים ג ע"ב, ד"ה שלחו). הנחתו של רבנו פרץ היא שר' יהודה בן בתירא עלה לרגל, והשאלה היא מדוע כשהוא עצמו עלה הוא לא הזהיר את הכוהנים; רק בשלב שני תירץ רבנו פרץ כי ר' יהודה בן בתירא לא עלה לרגל ונימק קביעה זו בעזרת שלושת התירוצים שהובאו בתוספות.

השלישית, הנוגעת בנושא באופן ישיר לענייננו, אך נעיין גם בשתי התשובות הנוספות מאחר שיש מהאחרונים שקשרו בין התשובות.

1. "לא היה לו קרקע"

תירוץ זה הובא גם בתוספות רבנו פרץ, ונוסח שם באופן ברור יותר: "לא היה לו קרקע וכיון דלא היה לו קרקע היה פטור מלעלות". תוספות ורבנו פרץ מתכוונים לדברי הגמרא (פסחים ח ע"ב) המוסרת בשמו של ר' אמי כי "כל אדם שיש לו קרקע עולה לרגל, ושאיין לו קרקע אין עולה לרגל" (וזאת מכוח דרשת הפסוק "ולא יחמוד איש את ארצו").

מיד לאחר דברי ר' אמי הובאה בגמרא המימרה הבאה:

אמר רבי אבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: מפני מה אין פירות גינוסר בירושלים? כדי שלא יהו עולי רגלים אומרים אלמלא לא עלינו אלא לאכול פירות גינוסר בירושלים דיינו, נמצאת עלייה שלא לשמה.

המהרש"א (חידושי אגדות, שם) הסביר מדוע רק מי שיש לו קרקע עולה לרגל:

נראה הטעם בזה דעיקר מצוה של עליית רגלים לשמוח שם במצות פירות הארץ שהם הביכורים ומעשר שני, ולשמח שם בהם את העני והגר והלוי באכילתן והיא עלייתן לשם שמים; מה שאין כן מי שאין לו קרקע, שלא יכול לקיים כל זה, ועלייתו אינו לשם שמים. ולזה נסמך כאן "מפני מה אין פירות גינוסר בירושלים כדי שלא יהו עולי רגלים", דהיינו שלא תהא עלייתו שלא לשמה אלא לשמוח עם פירות שהביא לשם מצות ביכורים ומעשר שני הגדלים בקרקע.

מכאן שמי שאין לו קרקע בתוך גבולות ארץ ישראל אינו חייב לעלות לרגל.¹³

2. "זקן היה שאינו יכול להלך ברגליו דפטור מפסח כמו מראה"

במשנה (חגיגה א, א) מבואר כי "מי שאינו יכול לעלות ברגליו" פטור מעלייה לרגל; והתוספות קישרו בין הלכה זו, העוסקת בעלייה לרגל, לבין החובה להקריב קורבן פסח. אלא שעל זיהוי-קישור זה תמה המשנה-למלך:

13. בשם הגר"א (ראו בית יצחק, יורה דעה, סימן נה) הובא כי קביעת התוספות מעוגנת בדברי הגמרא במקום אחר על המתים שהחיה יחזקאל ועל ייחוסו של ר' יהודה בן בתירא להם. בגמרא (סנהדרין צב ע"ב) נאמר: "מתים שהחיה יחזקאל, עלו לארץ ישראל ונשאו נשים והולידו בנים ובנות עמד רבי יהודה בן בתירא על רגליו ואמר אני מבני בניהם, והללו תפילין שהניח לי אבי אבא מהם". מלבד זאת, בגמרא שם דנו האמוראים האם הארץ התחלקה ליוצאי מצרים או לבאי הארץ, אולם אותם מתים שהחיה יחזקאל ועלו לארץ לא היו לא מבין יוצאי מצרים ולא מבאי הארץ, ואם כן לא היה להם חלק בארץ. מכאן ניתן להסיק מה שכתבו התוספות, שרבי יהודה בן בתירא שהיה מבני בניהם, לא היה לו חלק בארץ. ראו בדברי האדר"ת, זהב שבא על תוספות הרשב"א – פסחים, עמ' רמב-רמג.

ולא ידעתי הא היכא רמיזא דהני פטירי מפסח? ובגמרא לא פטרו זקן מפסח אלא כשאינו יכול לאכול כזית. ולא ידעתי אי אליבא דתוס' לגמרי ילפינן פסח מראיה. אלא דזה לא יתכן דהא נשים פטורות מראיה, וחייבים בפסח. ואם נאמר דהני דוקא דכתבו התוס' ילפינן מראיה לא ידעתי מנא להו.
(משנה למלך, הלכות קרבן פסח א, א)

מלבד קושיותיו של המשנה-למלך יש להעיר כי לכאורה שאלתם של התוספות לא הייתה מדוע לא עלה ר' יהודה בן בתירא לירושלים כדי להקריב קורבן פסח, אלא מדוע לא עלה לרגל; ולפיכך אין צורך לקשר בין חיוב עלייה לרגל לבין חיוב הקרבת קורבן פסח. על שאלותיו של המשנה-למלך כתב הצ"ח:

הנה אין כוונת התוס' שמי שאין לו קרקע פטור מפסח, ופוק חזי שתחלת קושיית התוספות לא היה להקשות למה לא עלה רבי יהודה בן בתירא לעשות הפסח, שזה אינו קושיא דודאי היה בדרך רחוקה ופטור, ולא מצינו שיהיה מחוייב לעלות ולהתקרב קודם זמן הפסחו, ובי"ד [בניסן] שמגיע הזמן הרי הוא בדרך רחוקה.

אבל הוקשה להם למה לא עלה לרגל שזה מצוה על כל ישראל לעלות איש ממקומו לירושלים להגיע שם ברגל? ועל זה תירצו שלא היה לו קרקע ומי שאין לו קרקע אין צריך לעלות לרגל כדלקמן דף ח' ע"ב, וכיון שלא עלה ממילא פטור מפסח כמו מראיה. וראיתי להמשנה למלך פ"א מהל' קרבן פסח ה"א שנתקשה בדברי התוספות הללו, ולענ"ד נראה כמו שכתבתי. (צל"ח, פסחים ג ע"ב)

לפי הצ"ח, יש צורך להוכיח שמי שאינו יכול להלך ברגליו פטור מקורבן פסח כשם שהוא פטור מעלייה לרגל. אבל כאמור עיקר שאלת התוספות היא מדוע ר' יהודה בן בתירא לא עלה לרגל, וכך הציג את התשובה רבנו פרץ בתוספותיו (פסחים ג ע"ב):

וי"ל דלא היה עולה לרגל לפי שהיה זקן ולא היה יכול לילך ברגליו ואמרינן דפטור בפ"ק דחגיגה.

רבנו פרץ לא התייחס כלל לקורבן פסח אלא לעלייה לרגל בלבד, וזו אכן תשובה ישירה לשאלה שבה דנו התוספות.

3. "נציבין חוץ לארץ היא"

כאמור בגמרא, מקומו של ר' יהודה בן בתירא היה בנציבין ונציבין היא בבבל. התוספות הוכיחו שנציבין היא בחו"ל מהמסופר בספרי:

מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה והגיעו לציידן, וזכרו את ארץ ישראל זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקראו בקריאתם וקראו את המקרא הזה "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשות את כל החוקים האלה ואת המשפטים" (דברים יא,

לא). אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. חזרו ובאו להם לארץ ישראל. (ספרי, דברים, פסיקא פ)

תוספות ציינו גם את דברי התרגום הירושלמי שמהם יש ללמוד שנציבין היא בארץ שנער – בבבל¹⁴; ומכאן שמי שגר בחו"ל אינו חייב לעלות לרגל, וכפי שניסח זאת רבנו פרץ (שם): "אי נמי היה דר בחוצה לארץ, והדר בחוצה לארץ אינו חייב לעלות לרגל".

על דברי התוספות הללו כתב המשנה-למלך:

ולא ידעתי מה הועיל היותו חו"ל. דאי לפוטרו מפסח ראשון כל שהיה רחוק ט"ו מיל פטור, ואי סבירא ליה דמי שדר בחו"ל פטור לגמרי אף מפסח שני זה לא ידעתי היכא איתיה, ואף במצות ראייה לא ראיתי שיפטרו למי בחו"ל¹⁵. (משנה למלך, הלכות קרבן פסח א, א)

כאמור, תוספות לא עסקו בשאלה מדוע ר' יהודה בן בתירא לא בא לירושלים על מנת להקריב קורבן פסח אלא בשאלה מדוע לא עלה לרגל. בהקשר זה אכן מתאימה שאלתו האחרונה של המשנה-למלך: "ואף במצות ראייה לא ראיתי שיפטרו למי בחו"ל".

על דברי התוספות ועל דברי המשנה-למלך כתב המנחת-חינוך את הדברים הבאים:

דודאי ממצוות עשה על כל ישראל לעשות הפסח ככל מצוות עשה שבעולם ומחויב לילך מקצה הארץ להתקרב עצמו כדי לקיים מצוות עשה אך אם עבר והוא בדרך רחוקה יש דינים שציותה התורה אבל בודאי מחויב להתקרב ולקיים מצוות עשה. ולדבריו כל ישראל אפילו בארץ ישראל כל שהם רחוקים ט"ו מיל מירושלים שזה דרך רחוקה (פסחים צג ע"ב) פטורים מלילך ולעשות הפסח, אם כן כל ישראל פטורים לעשות פסח ראשון, ופסח שני לא יהיו מקריבים כי רוב הציבור אין עושים פסח שני. אם כן פטורים ממצות הפסח.

14. על היות נציבין מקום מושבו של ר' יהודה בן בתירא, ראו גם: תוספתא (ליברמן), יבמות יב, יא; שם, כתובות ה, א; בבלי, יבמות קח ע"ב; סנהדרין לב ע"ב, ועוד.

15. המשנה-למלך הקשה קושיות על כל שלושת התירוצים של התוספות וסיים במילים: "סוף דבר שדברי התוס' מתחילתם עד סופם צריכים אצלי תלמוד". אחרונים רבים עסקו בקושיותיו של המשנה-למלך והשיבו על דבריו. תירוציהם נסובים בעיקר על חובתם של בני חו"ל לעשות פסח ועל מידת החובה להתקרב לירושלים, ולא להיות בדרך רחוקה, לקראת פסח ראשון ולקראת פסח שני. ראו: שו"ת שאילת יעבץ, חלק א, סימן קכז; שו"ת חיים שאל, חלק א, סימן פד; מרומי שדה, פסחים שם; שו"ת דברי יציב, אורח חיים, סימן רכט; שו"ת מנחת יצחק, חלק ו, סימן מט; עלי תמר, פסחים, עמ' ער-ערב; הרב שמואל פירר, הר שפר, הוריות ג ע"א; הרב מאיר בלומנפלד, קהל ישראל, אור חדש, דף לט ע"ב – מא ע"א; שו"ת יחל ישראל, חלק א, סימנים לא-לב [=עלייה לרגל כמצווה התלויה בארץ וחובה בזמן הזה, תורה שבעל פה, כח (תשמ"ו), עמ' צו-קג]; שו"ת חבל נחלתו, חלק ת, סימן יא; שערי היכל: פסחים, חלק א, עמ' א-ד, יז-כב.

והנה כדברי התוס' מצאתי לקמן ע' ע"ב "יהודה ודורתאי בנו פרשו וישבו להם בדרום ואמר אם יבא אלי' וכו' למה לא חגגתם חגיגה בשבת" וכו'. אם כן חזינן דישב ברחוק מירושלים ולא עלה לפסח כלל. ועיין רש"י (פסחים ע' ע"ב, ד"ה וישב) פירש: "רחוק מירושלים שלא יעלה לרגל ויתחייב בפסח וחגיגה". מבואר להדיא דרחוק מירושלים אין צריך לעלות לפסח וגם פטור לעלות לרגל. ובאמת לא מצאתי שיהיה פטור מלעלות לרגל. על כרחך צריך לומר שדרום היה בחו"ל. עכ"פ נראה מדברי הש"ס דילך כדברי התוס' דהדר בחו"ל פטור מפסח ומראיה וצ"ע מאוד ומנא לן הא... ווהנה אף דלא נודע לנו דברי התוס' וגם נראה כן מהגמרא שכתבנו ומרש"י אף דאין אנחנו יודעין לא נוכל לדחות דבריהם בודאי מצאו כן מפורש באיזה מקום. (מנחת חינוך, מצווה ה, אות יג)

מדברי רש"י, המוזכרים על ידי המנחת-חינוך, עולה שהקריטריון לקביעת הגבול שממנו חובה לעלות לרגל דומה לקריטריונים של הגבול של "דרך רחוקה" האמור בקורבן פסח.¹⁶ אולם דברים אלו אינם תואמים את דברי התוספות שכתבו שהמתגוררים בחו"ל פטורים מלעלות לרגל. תוספות לא כתבו כדברי רש"י הסבור שמרחב הגבול לפטורים מלעלות לרגל, הוא דרך רחוקה; מכל מקום גם המנחת-חינוך מודה שאכן בני חו"ל פטורים מלעלות לרגל.

המנחת-חינוך סיים את דבריו בכך שרש"י והתוספות "בודאי מצאו כן מפורש באיזה מקום". נראה שיש להציע כמקור לדבריהם את לשון הגמרא בהוריות (ג ע"א ואת דברי המדרש (בראשית רבה ע, ז) שנזכרו לעיל.

מלבד מקורות אלו ישנם כמה מקורות נוספים שיש להוכיח מהם כי חובת העלייה לרגל היא רק ליושבים בארץ ישראל. במשנה (תענית א, ו) נאמר:

בשלושה במרחשון שואלין את הגשמים. רבן גמליאל אומר: בשבעה בו, חמשה עשר יום אחר החג, כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת.

מרחב הגבול של עולי הרגלים השבים לבתיהם לאחר העלייה לרגל בחג הסוכות הוא נהר פרת;¹⁷ ומכאן שלדורים מעבר לגבול זה אין חובה לעלות לרגל.

16. בעניין זה נחלקו תנאים במשנה (פסחים ט, ב): "איזו היא דרך רחוקה? מן המודיעים ולחוץ וכמדתה לכל רוח, דברי ר' עקיבא. ר' אליעזר אומר: מאיסקופת העזרה ולחוץ".

17. המאירי (בית הבחירה, גיטין ב ע"א) כתב: "בזמן שביית המקדש קיים שהיו עולים לרגל ובני ארץ ישראל מתעכבים שם לאכול מעשרותיהם ולהקריב נדריהם ונדבותיהם ומכירין זה את זה אף מקצה שבה לקצה שבה. אבל בני חוצה לארץ אף על פי שעולים לרגל אין מתעכבים שם הרבה אם שריחוק מקומם מעלה בלבם טינא לחזור תכף שהקריבו עולת ראייה". לא ברור מניין לו ההנחה שגם בני חו"ל עלו ושהיו חוזרים מיד לאחר הקרבת עולת ראייה.

בפסקי תוספות (תענית, פרק א, סי' ט) כתב: "הרחוקים מנהר פרת כגון בני בבל לא היו עולים לרגל", אך לא ברור על מה התבססו פסקי-התוספות. הרב חנוך הכהן ארנטרוי (עיונים בדברי חז"ל ובלשונם, עמ' פג-פד) טען שמדברי רש"י במסכת תענית (י ע"א) ניתן להוכיח שהוא סבר שבני בבל

כמו כן, היו מתחשבים באותם עולי רגלים שבאו מרחוק גם באשר לעיבור השנה, וכך נאמר בירושלמי (ראש השנה ג, א; שביעית י, א; נדרים ו, ח):

מניין שמעברין את השנה על הגליות שעלו ועדיין לא הגיע? תלמוד לומר "בני ישראל מועדי" (ויקרא כג, ב) – עשה את המועדות שיעשו אותן כל ישראל. אמר ר' שמואל בר נחמן: והן שהגיעו לנהר פרת.

בתוספתא (צוקרמאנדל, סנהדרין ב, יב) שהובאה בגמרא (סנהדרין יא ע"א) נאמר:

תנו רבנן: אין מעברין את השנה אלא אם כן היתה צריכה מפני הדרכים, ומפני הגשרים, ומפני תנורי פסחים, ומפני גליות ישראל שנעקרו ממקומן ועדיין לא הגיעו. אבל לא מפני השלג, ולא מפני הצינה, ולא מפני גליות ישראל שלא עקרו ממקומן.

רש"י על אתר הסביר:

ומפני גליות ישראל – בני הגולה הרחוקים, ונשמע לבית דין שנעקרו ממקומן, לעלות לרגל לעשות פסחיהם ועדיין לא הגיעו, שאם לא יעברו לא ירגילו לבא בפסח.

אם כן, יש רצון לעודד גם רחוקים מאוד לעלות לרגל ולהקריב קורבן פסח, ואם נוצרה בעיה, ההתחשבות בהם משמעותית עד שיש סיכוי שבגינם יעבר בית הדין את השנה. כך כתבו התוספות (סנהדרין יא ע"א, ד"ה ומפני):

ומפני גליות ישראל שנעקרו ממקומן – משום דהנך דיתבי בארץ ישראל אין צריך לעבר, דאפילו האחרון יכול להגיע מר"ח ניסן עד פסח כדתניא פ"ק דתענית (דף י.) גבי שאלת גשמים ט"ו יום אחר החג כדי שיגיע האחרון שבישראל לנהר פרת.¹⁸

כן היו עולים לרגל. רש"י הסביר את נימוקה של המשנה להמתנה חמשה עשר ימים "כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת" במילים "כלומר קודם ביאת מים לנהר פרת, שהוא רחוק יותר". לכאורה היה על רש"י לכתוב "קודם ירידת הגשמים", אלא שבגמרא (שבת סה ע"ב; נדרים מ ע"א) נאמר: "מטרא במערבא סהדא רבה פרת" דהיינו כשיורד גשם בארץ ישראל יש לכך עדות בנהר פרת העולה על גדותיו; ולכן היו ממתנים לעולי הרגלים שיוכלו לחצות את נהר פרת. כך כתב גם ר' בכור יצחק נאבארו (לב מבין על הרמב"ם, הל' קרבן פסח א, ג), אך אין הכרח להסביר כך שכן רש"י לא כתב שהבעיה היא שעולי הרגלים צריכים לחצות את הנהר. רש"י הסביר מדוע נקודת הציון של מיקום עולי הרגלים הוא נהר פרת, מפני שאם הנהר עולה על גדותיו סימן שבארץ ישראל יורדים גשמים. אומנם נהר פרת רחוק ממרכז ארץ ישראל אולם הוא הסימן לגשמים.

18. ראו גם בפירוש הריב"א (דברים טז, ז): " 'ופנית בבקר והלכת לאהליך' – תימא למה כתב בפסח 'ופנית' יותר משאר רגלים? ותירץ ר"ת לפי שאין בין פסח לשבועות רק ששה שבועות בלבד, הוצרך לומר בפסח 'ופנית בבקר' לומר שתחזור מיד אחר הרגל לביתך, ואח"כ תחזור מיד לירושלים להיות

מכאן משתמע שנהר פרת הוא נקודת הציון של הגבול הצפוני של עולי הרגלים, שעולים לרגל לקראת פסח ולקראת סוכות.¹⁹

הוכחה נוספת מצויה בדברי המשנה (עירובין ב, א): "עושיין פסין לביראות", כלומר היו מגדרים את בארות המים שברשות הרבים כדי שהשטח על יד הבאר ייחשב רשות היחיד ויהיה מותר להוציא מים מן הבאר לתוכו. בגמרא (עירובין כ ע"ב) נאמר: "אמר רבי יצחק בר אדא: לא הותרו פסי ביראות אלא לעולי רגלים בלבד" (כלומר בהמת עולי הרגלים), וכך פסק הרמב"ם (הלכות שבת יז, ל):

לא התירו הפסים האלו אלא בארץ ישראל ולבהמת עולי רגלים בלבד והוא שיהיה באר מים חיים של רבים.

להיתר נדרשים אם כן שני תנאים: שהבורות הללו יהיו בארץ ישראל ולטובת בהמות עולי הרגלים בלבד.²⁰

החשק-שלמה (גיטין ד ע"ב) הוכיח זאת גם מדברי הגמרא (גיטין שם) שבה נאמר: "ממדינה למדינה בארץ ישראל נמי לא צריך, דכיון דאיכא עולי רגלים מישכח שכיח". אם עדים מביאים גט ממדינה למדינה בארץ ישראל, הם אינם צריכים לומר "בפניי נכתב ובפניי נחתם" כיוון שמצויים עולי רגלים שיכולים לקיים את הגט. החשק-שלמה כתב על כך:

לכאורה תימה דאם כן ממדינת הים לארץ ישראל נמי משכח שכיח דהא כל ישראל מחוייבים לעלות לרגל, ולכאורה נראה מזה ראייה לדעת התוספות בפסחים ג ע"ב ד"ה מהאליה דיושבי חו"ל פטורין מראיה ומפסח וכן משמע באמת בירושלמי הוריות א, ב.²¹

שם בעצרת. וקשה שהרי ירושלים באמצע ארץ ישראל וארץ ישראל ת' פרסה על ת' פרסה הרי מירושלים עד קצה הארץ מאתים פרסאות ומהלך אדם בינוני י' פרסאות ביום (פסחים צד ע"א) הרי שצריך מהלך מ' יום ללכת מירושלים עד קצה הארץ ולחזור לירושלים, ואם כן העומדים בחוצה לארץ היאך היו מגיעים לירושלים בחג שבועות? וי"ל שהיו הולכים מסלות ישרות למבין. כן פירש התוספות (בבא מציעא כח ע"א) גבי קושיא אחרת כדומה להאי". ריב"א מניח שתושבי חו"ל היו עולים לרגל אולם כאמור דווקא ממקור זה יש להוכיח שהם לא היו עולים לרגל, שהרי לפי החישובים הללו לא היה טעם כלל שיחזרו לבתיהם דרך כה ארוכה. רבנו בחיי (שם) דן כמה זמן היה על עולי רגלים ללכת חזרה לבתיהם אחרי פסח ואחר כך שוב חזרה לירושלים לחג השבועות, אך הוא לא שאל מה יעשו תושבי חו"ל. ראו גם ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא, הגהות המנהגים, חודש אייר, אות מח.

19. לעיל ציון שהגבול הצפוני הוא "לבא חמת" ואילו כאן נזכר נהר פרת.
20. ר' אליקים גאטיניו (יצחק ירנן, על הרמב"ם שם) כתב שהלכה זו מסייעת לדברי התוספות, פסחים ג ע"ב.
21. כך כתב גם הרב אברהם בן אביגדור, זכור לאברהם על הרמב"ם, הלכות קרבן פסח א, א; וראו גם שו"ת יביע אומר, חלק ה, אורח חיים, סימן טו.

ממקורות אלו עולה בבירור שבני חו"ל אינם מצווים על עלייה לרגל; זו מצווה המוטלת רק על בני ארץ ישראל – מלבוא חמת ועד נהר מצרים.²²

ג. עלייה לרגל – מצווה שנצטוו ישראל

כאמור, מרחב גבולות העלייה לרגל הוא מלבוא חמת עד נחל מצרים. הפסוק בספר מלכים עוסק בעלייה לרגל למקדש בחג הסוכות, והוא משמש מקור לביאור הביטוי "קהל" שנאמר בהוראת שגגה:

אמר רב אסי: ובהוראה הלך אחר רוב יושבי ארץ ישראל, שנאמר: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלוקינו שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום" (מלכים א ח, סה [דברי הימים ב ז, ח]). מכדי כתיב: "וכל ישראל עמו", "קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים" למה לי? שמע מינה: הני הוא דאיקרי קהל, אבל הנך לא איקרי קהל.²³ (הוריות ג ע"א)

רב אסי הדגיש את מעמדם של היושבים בפועל בארץ: "אחר רוב יושבי ארץ ישראל". את דבריו תמך בפירוט קצוות הארץ שמהם הכיגוע המשתתפים בחנוכת הבית, ומכך למד כי רק הם קרויים קהל:²⁴ "אותם שבחוצה לארץ אינן מן המנין, ולא אותן דמנחל מצרים ולחוץ, דחוצה לארץ היא" (רש"י, שם).²⁵ מדברי רש"י עולה הגדרה שלילית ברורה ביחס למי שאינו

22. הרב רפאל הכהן קוק ("מצות עליה לרגל מחו"ל", בצומת התורה והמדינה, ג, עמ' 154 – 157) דן במקורות שעסקו בהם כאן והסיק שבני חו"ל חייבים לעלות לרגל. במסגרת זו לא נדון בכל טענותיו והוכחותיו, אך בולט לעין שהוא לא התייחס לפשוטו של הפסוק "כי אוריש גוים מפניך והרחבתי את גבולך ולא יחמד איש את ארצך בעלתך לראות את פני ה' אלהיך שלש פעמים בשנה" (שמות לד, כד), אלא רק לדרשה המלמדת כי מי שיש לו קרקע חייב לעלות לרגל ומי שאין לו קרקע פטור, וכן לא התייחס לפשט הכתוב לגבי שלמה המלך שעניינו עלייה לרגל בעת חנוכת הבית הראשון. הוא דחה את הגרסה של ר' יהושע בן לוי שלראיה הלך "מלבוא חמת עד נחל מצרים" המובאת בירושלמי, ולא הזכיר כלל את דברי בראשית רבה (ע, ז).

23. ייתכן גם שפסוק זה רומז להוראת שגגה שהייתה בעת חנוכת הבית. הגמרא למדה שאין מערבים שמחה בשמחה ועל כן שלמה המלך הפריד בין חנוכת הבית (שהחלה בח' תשרי למשך שבעה ימים) ולכן נדחה חג הסוכות (מועד קטן ט ע"א). באותה שנה לא עשו את יום כיפור, ובגמרא מסופר שהדבר נלמד מקל וחומר; אף על פי כן הם חששו שמא לא הורו נכון עד שיצאה בת קול ואישרה את מעשיהם. מכאן שפסוק זה נקשר בכל זאת להוראה בשגגה. כך הסבירו: צפנת פענח, שם; תועפות ראם על היראים, סימן ל, אות יא; חק נתן, הוריות, שם.

24. ייתכן אומנם שהדיוק אינו מדברי רב אסי עצמו אלא מלשון סתמא דגמרא. לפי אפשרות זו, פשוטו של מקרא עוסק בעלייה לרגל, רב אסי שייך את הפסוק בספר מלכים להוראת שגגה, והגמרא הלכה צעד נוסף ולמדה מכאן עיקרון רחב יותר לגבי הגדרת קהל.

25. מן הפסוק בספר מלכים עולה שגבולות הארץ שבה יושב קהל הם מלבוא חמת עד נחל מצרים. המנחת-חינוך (מצווה קכ, אות ג) למד מכאן שגבול הארץ שבו יושב קהל משתנה ע"פ פריסת

מתגורר בארץ ישראל. למסקנה, רק היושבים בארץ ישראל נקראים "קהל" ולא היושבים בחו"ל.²⁶

עיקרון זה עולה גם מדברי הזוהר על הפסוק: "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" (שמואל ב ז, כג):

ודאי בארץ הם גוי אחד. עמה אקרון אחד, ולא אינון בלחודייהו. דהא ומי כעמך ישראל גוי אחד סגי ליה, אבל לא אקרון אחד אלא בארץ. (זוהר, חלק ג, צג ע"ב)

הזוהר מדייק כי לכאורה די היה לכתוב "ומי כעמך ישראל גוי אחד", ללא המילה "בארץ", ומכאן לומד שדווקא בהיות עם ישראל על אדמתו, אזי הוא גוי אחד.

הרצ"ה קוק קישר את דברי הזוהר הללו לדברי הגמ' בהוריות וכך כתב:

עיקר כלל ישראל דוקא בארץ ישראל. ישראל שבחו"ל הם יהודים יחידים, פרטיים, ולא כלל, ציבור. קדושתם המיוחדת של ישראל שהיא קדושת הכלל, היא דוקא בארץ, עוזם של ישראל, אמיתתם של ישראל דוקא כשהם בארץ. היסוד הזה נוגע להרבה דברים... פר העלם דבר של ציבור תלוי דוקא ביושבי ארץ ישראל. כפרה על כלל ישראל איננה שייכת ליהודים שבחו"ל. בחו"ל יש פזורים, חתיכות אבל לא ציבור של קהל ישראל.²⁷
(מתוך התורה הגואלת, חלק ד, עמ' יט)

הגרעין המרכזי של עם ישראל הוא זה היושב בגבולות ארץ ישראל, ועל כן גם מצוות עלייה לרגל מיועדת ליושבים בארץ. נקודה זו עולה גם ממקורות אחרים, אם כי שם לא נזכרו במפורש קווי הגבול אלא העובדה שהעלייה לרגל לירושלים היא מצווה שהחלה לחול רק עם הכניסה לארץ (סנהדרין כ ע"ב):

תניא ר' יוסי אומר: שלוש מצוות נצטוו בני ישראל בכניסתם לארץ. להעמיד להם מלך, להכרית זרעו של עמלק, ולבנות את בית הבחירה.²⁸

ההתיישבות, מאחר שבבית שני היו גבולות מצומצמים יותר. הרב חיים הירשנזון (חידושי הרח"ה, הוריות, שם, אות לט) כתב שמכך שביחס לגבול הצפוני רש"י כתב 'חוץ לארץ' ולא ציין את לבוא חמת משתמע שלבוא חמת איננו קצה הגבול הצפוני ומכאן שגם סוריה נכללת בתוך גבולות אלו.
26. על מופעים נוספים של הביטוי 'קהל' בפסוקי המקרא, לא רק בהקשר של יושבי ארץ ישראל, ראו בספרי צדקות יהודה וישראל, עמ' 58-59. יש להוסיף שגויים אינם נקראים 'קהל' (נזיר סא ע"ב).
27. הרב צבי יהודה קוק חזר על עניין זה כמה פעמים. לדבריו בענין ראו לקט ביאורי אגדות, הלכה ברורה, הוריות, עמ' ב-ג.
28. במקורות אחרים מצאנו סדרים אחרים: מלך, בית הבחירה, עמלק; עמלק, מלך, בית הבחירה. ייתכן שחז"ל רצו לבטא בכך שכל מצווה עומדת גם בפני עצמה, אף שהיא קשורה בסדר מסוים. ראו הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, פרשת תרומה פרק כה, אות עג. על סדרן של מצוות אלו וקיומן בתקופות שונות, ראו בספרי מלכות יהודה וישראל, עמ' 9-30.

הרמב"ם (ספר המצוות, סיום מצוות עשה) הגדיר את המצוות הללו כמצוות ציבוריות וכך כתב:

וכשתסתכל כל אלו המצוות שקדם זכרם הנה תמצא מהם מצוות שהם חובה על הציבור, לא לכל איש ואיש, כגון בנין בית הבחירה [מצווה כ], והקמת מלך [מצווה קעג], והכרתת זרעו של עמלק [מצווה קפח].

משמעות העובדה שמצוות אלו הן ציבוריות היא שהמצווה אינה מוטלת על כל אחד מהפרטים באופן אישי, אלא על עם ישראל כאומה עם שלטון מדיני בארץ ישראל. על עם ישראל למנות מלך, והוא זה שיוביל את המאבק עם עמלק ועם אויבים אחרים ואחר כך יוביל את בניית המקדש. מובן כי משימת המלחמה ובניינו הפיזי של הבית יוטלו על אנשים מסוימים, אך קיום המצוות הללו נעשה בשם כל עם ישראל (כשם שבניית המשכן במדבר לא הייתה מצווה אישית של בצלאל ואהליאב ואלו שסייעו להם).

מצוות בניית המקדש כוללת גם החובה לעלות לרגל שלוש פעמים בשנה כדברי הרמב"ם:

שצונו לבנות בית עבודה. בו יהיה ההקרבה והבערת האש תמיד ואליו יהיה ההליכה והעליה לרגל והקבוץ בכל שנה. והוא אמרו יתעלה "ועשו לי מקדש" (שמות כה, ח). ולשון ספרי שלש מצוות נצטוו ישראל בשעת כניסתן לארץ למנות להם מלך, ולבנות להם בית הבחירה ולהכרית זרעו של עמלק. (ספר המצוות לרמב"ם, עשה כ)

מצוות עשה לעשות בית לה', מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה שנאמר "ועשו לי מקדש" (שמות כה, ח).²⁹ (הלכות בית הבחירה א, א)

29. קישור בין החובה לבנות המקדש לבין עלייה לרגל נמצא בדרשתו של ר' יהושע בן לוי (מכות י ע"א): "ואמר ר' יהושע בן לוי: מאי דכתיב 'שיר המעלות לדוד שמחתי באומרים לי בית ה' נלך' (תהילים קכב, א)? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבש"ע שמעתי בני אדם שהיו אומרים מתי ימות זקן זה ויבא שלמה בנו ויבנה בית הבחירה ונעלה לרגל, ושמחתי. אמר לו הקדוש ברוך הוא 'כי טוב יום בחצריך מאלף' (תהילים פד, יא). טוב לי יום אחד שאתה עוסק בתורה לפני מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב לפני על גבי המזבח".

המצווה לבנות המקדש היא מצווה ציבורית והעלייה לרגל היא כאמור חלק ממנה. ואכן, מצוות העלייה לרגל נזכרת בתורה גם כמצווה של "כל ישראל"³⁰, בקשר למצות הקהל:³¹

...מקץ שבע שנים במועד שנת השמטה בחג הסכות. בכוא כל ישראל לראות את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר... הקהל את העם האנשים הנשים והטף... (דברים לא, י-יב)

באופן דומה, הביטוי "שלוש מצוות נצטוו ישראל", שמצאנו לגבי מינוי מלך, הכרתת עמלק ובניין בית הבחירה, מצוות ציבוריות שחלות דווקא עם הכניסה לארץ, מופיע גם בנוגע לקורבנות שמקריבים בעת שעולים לרגל:

רבי יוסי הגלילי אומר: שלש מצוות נצטוו ישראל בעלותם לרגל: ראייה, וחגיגה, ושמחה.³² (חגיגה ו ע"ב)

וכך כתב גם הרמב"ם:

30. גם בציווי על העלייה לרגל מופיע הביטוי "כל" (שמות כג, יז; שמות לד, כג; דברים טז, טז): "שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך...". כך מופיע גם לשון חכמים: "הכל חייבים בראיה חוץ מחרש שוטה וקטן" (משנה, חגיגה א, א); וראו בדברי הרב ישי ויצמן (לחזות בנעם, עמ' 155) שקשר את המקורות מהפסוקים ומדברי המשנה. אכן יש מקורות נוספים בדברי תנאים שבהם מופיע הביטוי "הכל" על מצוות נוספות: "הכל חייבין בברכת המזון..." (תוספתא [ליברמן], ברכות ה, א); "הכל חייבין בתקיעת שופר" (שם, ראש השנה ב, ה); "הכל חייבים במקרא מגילה..." (שם, מגילה ב, ז), ועוד. הגמרא (ערכין ב ע"ב – ד ע"ב) דנה במשמעות הביטויים הללו במצוות אלו ובמצוות נוספות.

31. ההתייחסות למצוות הקהל כמעין מצוות עלייה לרגל עולה מכמה הקשרים בדברי חז"ל. בירושלמי (חגיגה שם) נלמדה חובת הראייה של קטן בשלוש הרגלים ממצוות הקהל: "בראיית פנים אפילו קטן חייב מן הדא "בבא כל ישראל לראות את פני ה'... הקהל את העם האנשים והנשים והטף" (דברים לא, יב). כמו כן בירושלמי שם למדו ממצוות הקהל כי חולים מסוימים פטורים ממצוות עלייה לרגל: "מוכי שחין ופולפסין פטורין מן הראיה, דכתיב 'בבא כל ישראל לראות' ". גם בבבלי (חגיגה ג ע"א) למדו ממצוות הקהל למצוות ראייה, שכשם שהמדבר ואינו שומע והשומע ואינו מדבר פטור ממצוות הקהל, אף בראייה פטורים הם. הקיום של מצוות הקהל הוא בכך שכל איש ואשה טף וגר מגיע לירושלים והכול מתכנסים ביחד, אך במהותה היא מצווה ציבורית "שצונו להקהיל את העם כלו" (ספר המצוות לרמב"ם, עשה טז). הרמב"ם עסק בהלכות הקהל בפרק השלישי של הלכות חגיגה, לאחר שבשני הפרקים הראשונים עסק בהלכות עלייה לרגל; ודומה שראה במצוות הקהל מצוות עלייה לרגל רחבה יותר.

32. ביטוי דומה מופיע בגמרא במקום אחר: "תניא ר' שמעון בן יוחי אומר שלש מצוות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ ונוהגות בין בארץ בין בחוצה לארץ – ערלה... חדש... וכלאים" (קידושין לח ע"א). תחילת קיום המצוות הללו היא בארץ, אך הן נוהגות גם בחוץ לארץ.

שלש מצות עשה נצטוו ישראל בכל רגל משלש רגלים ואלו הן: הראייה...
והחגיגה... והשמחה...³³ (רמב"ם, הלכות חגיגה א, א)

מימרה נוספת שבה מופיע הביטוי "נצטוו ישראל", אף היא בהקשר של עלייה לרגל מצויה בגמרא חגיגה:

רבי יוסי ברבי יהודה אומר: שלש רגלים בשנה נצטוו ישראל לעלות ברגל. בחג המצות, ובחג השבועות, ובחג הסוכות. (חגיגה ז ע"א)

ברור כי החובה לעלות לרגל היא חובה אישית, וזהו גם מעמדם של הקורבנות המובאים בעת העלייה לרגל.³⁴ העובדה שמצוות אלו נכללו תחת הכותרת "מצוות שנצטוו ישראל" מעידה כי יש בהן גם ממד של עבודה ציבורית. ואכן, גם במדרש מוצגת העלייה לרגל כמצווה ציבורית ולאומית:

"ותאמר לבלעם מה עשיתי לך כי הכיתני זה שלש רגלים" (במדבר כב, כח).
רמזה לו: אתה מבקש לעקור אומה החוגגת שלש רגלים.
(במדבר רבה, פרשת בלק פרשה כ)

המדרש מדגיש כי מדובר על "אומה החוגגת שלוש רגלים". אומנם זוהי חובה אישית ביסודה, אולם יש בה ממד לאומי וכללי.

ד. "שיעלו לרגל ליראות פנים ויתדבקו אל הכלל"

מהי משמעות העובדה שמצוות עלייה לרגל מוצגת כמצווה לאומית שהחייבים בה הם היושבים בארץ ישראל, הגם שזוהי בסופו של דבר חובה אישית?

נראה שמשמעות הדברים היא שברגלים מתבטאת שותפותו של כל עם ישראל בעבודת הקורבנות: כל השנה הכוהנים עובדים במקדש מקריבים את קורבנות הציבור לשם כלל ישראל, ובשלושת הרגלים הציבור יושב הארץ שותף בפועל בהקרבה זו. כך נאמר בירושלמי (פסחים ד, א), בהקשר לתקנת המעמדות:

33. הרמב"ם השתמש פעם נוספת בביטוי "נצטוו ישראל" בהקשר של ארץ ישראל: "שבת לוי אעפ"י שאין להם חלק בארץ כבר נצטוו ישראל ליתן להם ערים לשבת ומגרשיהם" (רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל יג, א). פעם אחת השתמש הרמב"ם בביטוי "נצטוו ישראל" ולא בהקשר של ארץ ישראל: "קודם מתן תורה היה אדם פוגע אשה בשוק אם רצה הוא והיא לישא אותה מכניסה לביתו ובוועלה בינו לבין עצמו ותהיה לו לאשה, כיון שנתנה תורה נצטוו ישראל שאם ירצה האיש לישא אשה יקנה אותה תחלה בפני עדים ואחר כך תהיה לו לאשה" (שם, הל' אישות א, א).

34. ואכן, הרמב"ם (ספר המצוות, עשה נב-נד) הזכיר את החובה האישית לעלות לרגל שלוש פעמים בשנה ומנה כל קורבן כמצווה בפני עצמה.

אמר רב יונה: אילין תמידין קרבנותיהן של כל ישראל אינן. אם יהו כל ישראל עולין לירושלם, לית כתיב אלא "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך".

השותפות ברגלים עם עבודת הכוהנים הקבועה והתמידית, במשך כל השנה, מיועדת רק ליושבי הארץ, לאותו גרעין שנקרא "קהל ישראל".³⁵ העולים לירושלים בשלושת הרגלים מקריבים עולת ראייה, שלמי חגיגה, ושלמי שמחה. וכדברי ר' יוסי הגלילי (חגיגה ו ע"ב; תוספתא [ליברמן], חגיגה א, ד) שנזכרו לעיל:

רבי יוסי הגלילי אומר: שלש מצות נצטוו ישראל בעלותם לרגל – ראייה, וחגיגה, ושמחה.

יש בראייה שאין בשתייהן, ויש בחגיגה שאין בשתייהן, יש בשמחה שאין בשתייהן; יש בראייה שאין בשתייהן – שהראייה עולה כולה לגבוה, מה שאין כן בשתייהן; יש בחגיגה מה שאין בשתייהן – שחגיגה ישנה לפני הדיבור, מה שאין בשתייהן; יש בשמחה מה שאין בשתייהן – שהשמחה נוהגת באנשים ובנשים, מה שאין בשתייהן.

המצווה לאכול מהקורבנות הללו או האפשרות לאכול מהקורבנות הללו היא באופן הבא:

1. עולת ראייה – מוקרבת כולה לגבוה.
 2. שלמי החגיגה – אימורי הקורבן מוקטרים על המזבח. החזה ושוק הימין של הבהמה ניתנים לכוהנים ונאכלים על ידיהם ועל ידי בני ביתם בתחום ירושלים המקודשת, ושאר בשר הקורבן נאכל על ידי מקריב הקורבן, בני ביתו ואורחים – בתחומי ירושלים המקודשת. כך הוגדר קורבן חגיגה בגמרא (חגיגה ו ע"א): "חגיגה... דאית בה שתי אכילות" – "מזבח ואדם" (רש"י).
 3. שלמי השמחה – נאכלים על ידי מקריב הקורבן ובני ביתו, ועליו גם להאכיל את "הלוי והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך" (דברים טז, יד).
- יש מדרג בין הקורבנות: עולת ראייה – כולה לגבוה; בשלמי חגיגה – הבעלים ובני ביתם שותפים עם הכוהנים באכילת הקורבן; ואילו בשלמי שמחה – הבעלים ובני ביתם יחד עם העניים אוכלים את הקורבן.

35. העובדה שמצוות העלייה לרגל מוטלת על היושבים בארץ ישראל איננה מגדירה אותה כמצווה התלויה בארץ, אלא כמצווה ששם ארץ ישראל עליה, וזאת על פי ההבחנה שהציע בהקשרים אחרים הרי"ד סולוביצ'ק. ראו הרב אהרון ליכטנשטיין, קדושת אביב, ירושלים תשע"ז, עמ' 264-271, והע' 5.

קורבן החגיגה מוגדר כקורבן יחיד,³⁶ אך הוא נחשב גם לקורבן ציבור מפני שהוא בא ב"כנופיא", באספת חברים, בבוא כל ישראל לחוג ברגל.³⁷ זהו ביטוי נוסף לממד הציבורי שיש בהקרבת קורבנות הללו הגם שמדובר בחובה אישית.³⁸

אכילותיהם של עולי הרגלים יחד עם הכוהנים ויחד עם בני הבית יוצרת שיתוף בין עבודת הכוהנים לבין העם המפוזר ברחבי הארץ.³⁹ הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק הדגיש את הצורך בחיבור הזה:

המועדים נאמרו כאן על האביב קציר ואסיף (שמות כג, טז-יז). והוה אמינא [=ורצון התורה הוא] שלא ישכחו "כי לה' הארץ", מצוה להראות שלוש פעמים בשנה לדעת כי הוא מה', וכמו שהאריס צריך לבא אל האדון... מפני שהשם יתברך דבוק אל נפשות האומה הישראלית, והמה כחלק מן הכלל, וזה "חלקי ה' אמרה נפשי" (איכה ג, כד). ומפני שאין בכח האדם להיות דבוק תמיד להשם יתברך "ואספת דגנך" (דברים יא, יד), לכן אמרה תורה שיעלו לרגל לראות פנים ויתדבקו אל הכלל... ויתקדשו בקדושת יושב הכרובים להיותם ראויים שיקרא "אלקי ישראל".⁴⁰ (משך חכמה, שמות כג, טז)

36. חגיגה ו ע"א. "נאמרה חגיגה ברגל למאכל הדיוט" (חגיגה ז ע"א, רש"י ד"ה נאמרה). ראו גם: חגיגה ב ע"א; רש"י, שם, ד"ה והחגיגה; רמב"ם, הלכות מעשה הקרבנות א, ו; שם, ט, ה.
37. תוספתא (צוקרמאנדל), תמורה א, יז; יומא נ ע"א – גא ע"א ורבנו חננאל; פסחים עו ע"ב ורש"י ד"ה כיון. ראו גם תוספות, פסחים ע ע"ב, ד"ה הא, ובדברי הרא"ה קוק, טוב ראי, פסחים שם. היות העליה לרגל בכנופיא ובבוא כל ישראל רומזת לאמור בירושלמי (חגיגה ג, ו): "אמר ר' יהושע בן לוי 'רושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדי' (תהילים קכב, ג) עיר שהיא עושה כל ישראל לחברים. מעתה אפילו בשאר ימות השנה? אמר ר' זעירה: ובלבד בשעה ששם עלו שבטים"; וכיוצא בזה באופן אחר בבבלי (חגיגה כו ע"א): "אמר רבי יהושע בן לוי: דאמר קרא 'ויהי סף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים' (שופטים כ, יא) הכתוב עשאן כולן חברים". על ההבדלים בדרשות הפסוקים, ראו: ליקוטי שיחות, כרך לז, פרשת שמיני, שיחה א; הרב ישי ויצמן, לחזות בנועם, עמ' 164-165. עוד בעניין "כאיש אחד חברים", ראו גם: נידה לד ע"א ורש"י שם; רמב"ם, הל' מטמאי משכב ומושב יא, ט; מורה נבוכים ג, מג; מהר"ץ חיות וגליוני הש"ס נידה שם; שיחות הרצ"ה, דברים, עמ' 222-224, 497-498 ובהערות שם.
38. עולי הרגלים היו מביאים איתם גם קורבנות אישיים אחרים, וכן תרומות ומעשרות שאותם אכלו בירושלים; אף אלו מחזקים את החיבור למקדש ולכוהנים העובדים בו. ראו גם בספרי זמני יהודה וישראל, עמ' 176-185 ובדברי הפתיחה לספר, עמ' 11-14.
39. שותפות זו בעבודת המקדש היא נוסף על השותפות של כ"ד המשמרות שהיו פזורים בערי ישראל (משנה, תענית ד, ב; רמב"ם, הלכות כלי המקדש ו, א-יא).
40. ראו גם בדברי הנצי"ב: הרחב דבר, שמות לד, כב; ברכת הנצי"ב על המכילתא, סוף פרשת משפטים.

סיכום

המרחב הגיאוגרפי שממנו חובה לעלות לירושלים בשלושת הרגלים הוא מלבוא חמת עד נחל מצרים. מרחבי גבולות אינם מתארים רק תחום גיאוגרפי, אלא נועדו להעצים את המעמד של יושבי הארץ במרחבי גבול אלו כ'קהל ישראל'. הגם שחובת העלייה לרגל והבאת הקורבנות הקשורים לה – עולת ראייה, שלמי חגיגה ושלמי שמחה – הן מצוות אישיות, יש בהן ממד של עבודה ציבורית, זהות ושותפות של 'קהל ישראל' יושבי הארץ עם עבודת הכוהנים הקבועה בבית המקדש.

